

Konfucijanizam

Maras, Hana

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:225546>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-02**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci

Rijeka

KONFUCIJANIZAM

(završni rad)

Studentica: Hana Maras

Mentor: Izv. prof. dr. sc. Aleksandra Golubović

Komentor: Doc. dr. sc. Kosana Jovanović

Rijeka, 2020.

Sadržaj

Uvod.....	4
1. Povijesni kontekst.....	5
2. Konfucije.....	8
3. Temelji razumijevanja kineske filozofije.....	12
4. Konfucijanski klasici.....	13
5. Temeljne postavke konfucijanizma.....	16
5.1 Podjela i razvoj konfucijanizma.....	16
5.2 Shvaćanje konfucijanizma.....	18
6. Ključni elementi konfucijanske doktrine: Put Nebesa, Put Čovječanstva i Put Harmonije.....	23
6.1 Put Nebesa.....	24
6.2 Put Čovječanstva.....	26
6.3 Put Harmonije.....	29
7. Rituali.....	33
7.1 Štovanje predaka.....	33
7.2 Ritual <i>fu</i>	37
7.3 Ritual zaruka.....	37
Zaključak.....	39
Literatura.....	40

Sažetak

U ovome radu prikazati ću temelje razumijevanja konfucijanizma. Prikazati ću povijesni kontekst u kojem je nastao i istaknuti zašto i koliko je bitan taj kontekst u samom učenju. Prikazati ću Konfucija, njegov život i kakva je osoba bio. Zatim ću iznijeti neke temeljne podatke o shvaćanju filozofije na istoku i zašto ju moramo drugačije promatrati nego kada učimo o zapadnim filozofijama. Istaknuti ću stare kineske klasike koji su služili kao udžbenici za konfucijaniste, te ću napisati na što se koji klasik odnosi. Nakon toga, prikazati ću što to konfucijanizam uopće jest i kako ga sve možemo definirati i koristiti zajedno s njegovim temeljnim elementima razumijevanja svijeta koji nas okružuje. Naposljetku ću prikazati važnost rituala u konfucijanizmu te ću opisati nekoliko istaknutih.

Ključne riječi: konfucijanizam, Konfucije, Put Nebesa, Put Čovječanstva, Put Harmonije, rituali, štovanje predaka

Summary

In this paper, I'll state fundamentals for understanding confucianism. I'll state the historical background in which it emerged and point out why and how much that background affects the doctrine as it is. I'll talk about Confucius, about his life, and what kind of person he was. Moreover, I'll state some fundamental data on how to approach philosophy that was taught in the east and why should we have a different approach to it than we do with western philosophies. I'll talk about ancient chinese classics which were used as textbooks for confucians and I'll state what each classic refers to. Afterwards, I'll state what confucianism is in its core, how do we define it and live it, along with its fundamental elements of understanding the outside world. Lastly, I'll state the importance of rites in confucianism and describe a few chosen ones.

Key words: confucianism, Confucius, Way of Heavens, Way of Human, Way of Harmony, rites, ancestor worship

Uvod

'Nije bitno koliko sporo ideš, dok god ne staneš', 'Sve ima ljepotu, ali ne vide ju svi' i 'Život je jednostavan, ali mi inzistiramo na kompliciranju'¹ su samo tri od bezbroj inspirativnih izreka koje nam je za sobom ostavio veliki kineski mudrac i učitelj Konfucije. Obraćajući pozornost ne samo na filozofiju po sebi, već i na njenu primjenu na društvo, politiku i etiku, za sobom nam je ostavio jedno veliko učenje koje se i dvije tisuće godina nakon njegove smrti diljem svijeta uči i istražuje. Konfucijanizam se može definirati na više načina, no dok ću to detaljno razraditi u radu, za početak bih priložila jednu definiciju: „the system of ethics, education, and statesmanship taught by Confucius and his disciples, stressing love for humanity, ancestor worship, reverence for parents, and harmony in thought and conduct.“². Cilj rada mi je prikazati temelje konfucijanizma i način na koji se on prakticira. Kako bismo razumjeli njegove postavke, smatram da je bitno razumjeti povijesni kontekst u kojemu je on nastao te način shvaćanja filozofije na Dalekom istoku. Tako da sam u prva dva poglavlja prikazala povijesnu pozadinu konfucijanizma te sam Konfucijev život i osobu. U trećem sam poglavlju navela temelje razumijevanja kineske filozofije uopće, a u četvrtom kineske Klasike i njihov povijesni razvoj. U petom poglavlju sam iznijela temeljne postavke samog konfucijanizma te njegova različita shvaćanja. Zatim, u šestom poglavlju sam razradila tri ključna elementa konfucijanizma – Put Nebesa, Put, Čovječanstva i Put Harmonije. Na kraju, u sedmom poglavlju, opisala sam važnost rituala i ceremonija u konfucijanskom načinu života te opisala nekoliko različitih primjera.

¹ Preuzeto s <https://www.brainyquote.com/authors/confucius-quotes> (stranica posjećena 03.09.2020.).

² Preuzeto s <https://www.dictionary.com/browse/confucianism> (stranica posjećena 03.09.2020.).

1. Povijesni kontekst

Uspon prvih filozofskih škola u Kini počinje praksom privatnog poučavanja i to već početkom 7.st.pr.Kr. Ovom novom razmišljanju posebice o moralnim vrijednostima prethodio je niz novonastalih političkih situacija u tadašnjoj državi. U razdoblju od 11.st.pr.Kr do 3.st.pr.Kr. u Kini je vladala dinastija Zhou.

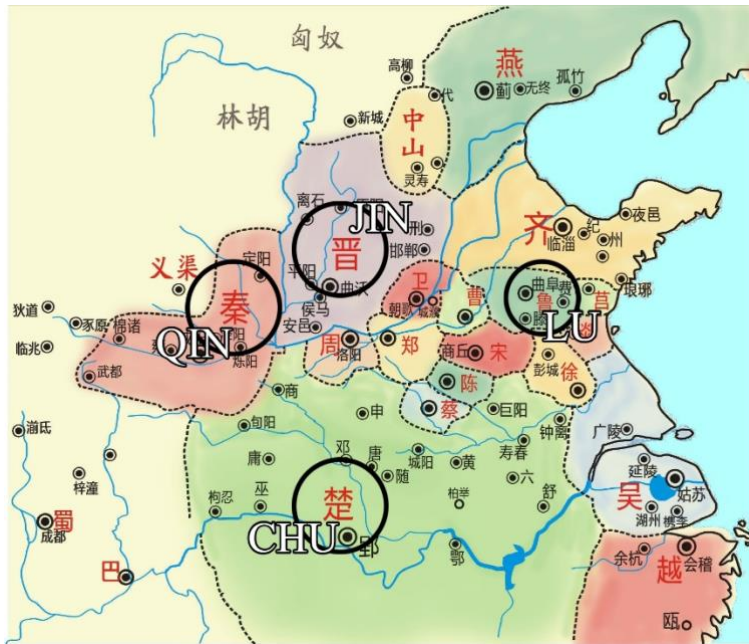
Chinese Chronology 中國朝代			
黃帝至舜	Age of the Five Rulers	ca. 27-22 cent. B.C.	
夏	Xia Dynasty	ca. 22-16 cent. B.C.	
商	Shang Dynasty	16 cent. B.C. - 1066 B.C.	
周	Zhou Dynasty		
西周	Western Zhou	1066 B.C.	- 771 B.C.
東周	Eastern Zhou		
春秋時代	Spring and Autumn	ca. 8-3 cent. B.C.	
戰國時代	Warring States	770 B.C.	- 221 B.C.
秦	Qin Dynasty	221 B.C.	- 206 B.C.
漢	Han Dynasty		
西漢	Western Han	206 B.C.	- 8
東漢	Eastern Han	25	- 220
三國	Three Kingdoms		
魏	Wei	220	- 265
蜀	Shu Han	221	- 263
吳	Wu	222	- 280
西晉	Western Jin	265	- 316
東晉	Eastern Jin	317	- 420
	Sixteen Kingdoms	304	- 420

Slika 1. Kronologija starih kineskih dinastija³

Dolaskom ove dinastije na vlast po Kini se počela širiti civilizacija gradova-palača koje su se uglavnom uspostavljale tamo gdje su, naravno, bili povoljni prirodni uvjeti – u dolinama rijeka (prvenstveno zbog izvora vode, vodenih puteva i plodne obradive zemlje). Ti gradovi-palače su, uz svoju moć, često širili svoju vlast i utjecaj na okolna sela i gradove te su tako „osnivali“, kasnije poznate, kineske države ili kraljevstva. Dok je kraljevstvo Zhou, smješteno na kineskoj „Središnjoj nizini“⁴ bilo središte umjetnosti, jezika i običaja tradicionalne kineske kulture, novonastala su se kraljevstva u periferiji asimilirala s okolnim plemenima i gradovima te stvorila vlastitu samosvijest o samostalnosti i neovisnosti. Od tih novonastalih kraljevstava najmoćnija bila su Qi, Jin i Chu.

³ Preuzeto s <https://www.tes.com/lessons/CIzX7he1g2ybWw/chinese-dynasty> (stranica posjećena 20. ožujka 2020.).

⁴ „Središnja kraljevstva“ – chn. 中国; pin. *zhongguo* – današnji naziv Kine.

Slika 2. Karta kineskih kraljevstava u razdoblju Proljeća i Jeseni 722.-481.g.pr.Kr⁵. Označena su tri najmoćnija kraljevstva toga razdoblja te kraljevstvo Lu koje je rodna država nama bitne osobe – Konfucija

Odvojenost ovih kraljevstava te razlika u njihovim običajima i kulturi jedni su od uzroka koji će dovesti do nemira već spomenutog 7.st.pr.Kr. No ti nemiri nisu trajali samo jedno stoljeće, već kroz cijelo razdoblje Proljeća i Jeseni (722.-481.g.pr.Kr.). S obzirom na razlike između sjeverne i južne Kine ta se stara središnja država stalno morala braniti od velike i ratničkim i osvajačkim duhom prožete južne države Chu. Taj je ratnički duh bio potpuno stran središnjoj državi dinastije Zhou čije religijsko učenje nije uopće moglo razumjeti pojam uništavanja neprijatelja i njegove kulture. Kako je dinastija bila ratovima istjerana iz svoje nekadašnje prijestolnice u Shaanxiu utočište su našli u Henanu, odnosno u gradu Luoyangu. Od tada započinje odvajanje vojne i vjerske vlasti u Kini – Zhou dinastija je zadržala vjersku prevlast dok su druga moćna kraljevstva preuzela vojnu vlast.

⁵ Preuzeto s <https://www.globalsecurity.org/military/world/china/history-spring-and-autumn-period-maps.htm> – prijevod kineskih znakova sam napravila sama s usporedbom s imenima kraljevstava pronađenih na wikipediji [https://en.wikipedia.org/wiki/Lu_\(state\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Lu_(state)) i https://en.wikipedia.org/wiki/Seven_Warring_States (stranice posjećene 20. ožujka 2020.).

Između svih tih vojnih zbivanja, stanovnici manjih, slabijih i tako ugroženijih kraljevstava sve će se čvršće vezati uz svoje tradicionalne običaje, pogotovo one koje su smatrali „izvornim, gospodskim, „kineskim““ (Gernet, 2008. str.70):

„Tada se u moralističkim i vjerskim razmatranjima velika važnost pridavala ponašanju ljudi i gradova, što bez sumnje barem djelomice može objasniti nastanak ideala čovjeka vrline, koji će početkom V. stoljeća biti u središtu Konfucijevih promišljanja.“ (Gernet, 2008. str. 70)

Još prije početka tih žestokih sukoba (oko 600.g.pr.Kr.), poznato nam je da je osnova obrazovanja plemstva bio *Liu Yi*, odnosno šest umjetnosti koje je čovjek morao usavršiti kako bi bio smatran *junzijem*⁶. Ovu će riječ Konfucije kasnije vrlo često koristiti u razgovorima sa svojim učenicima. Tih šest umjetnosti uključivale su: rituale, glazbu, streljaštvo, upravljanje bojnim kolima⁷, kaligrafiju i matematiku. Njih se učilo proučavanjem šest klasičnih kineskih knjiga: *Yi* (knjiga promjena; konfucijevi učenjaci ju koriste za raspravu o metafizici dok je ona originalno služila za proricanje), *Shi* (knjiga poezije/pjesama/oda⁸), *Shu* (knjiga povijesti; sastojala se od vladarskih proglašenja i sličnih dokumenata), *Li* (knjiga rituala/obreda), *Yue* (knjiga glazbe; jedina od šest koja nije sačuvana do danas – izgubljena je za vrijeme vladavine prvog cara dinastije Qin (kraj 3.st.pr.Kr.)) te *Chun Qiu* (kronika proljeća i jeseni; sadrži povijest kronika, Konfuciju rodne države Lu od 722. do 479. godine, tj. godine Konfucijeve smrti). Iako neki učenjaci smatraju da je Konfucije bio autor svih šest navedenih knjiga, a drugi da je bio autor samo *Chun Qiu*a i nekih komentara i dopuna na ostalih pet knjiga, činjenica je da on nije bio autor ni jedne od tih knjiga već je samo zagovarao njihovu tradiciju.

U vrijeme već spomenutog razdoblja Proljeća i jeseni, kada su kraljevstva međusobno ratovala, feudalistički poredak se polako počeo raspadati – to se dogodilo već nekoliko stoljeća prije Konfucija te ćemo vidjeti kasnije kako je Konfucije kroz svoje učenje i životni rad neuspješno pokušao obnoviti i osnažiti tradicionalne i moralne feudalne vrijednosti. Padom feudalizma, osiromašeni plemići bili su raštrkani zemljom te su za život počeli zarađivati ili podučavajući *Liu Yi* (poziv učitelja) ili su postajali stručnjacima za dvorske i vjerske ceremonijale i obrede. Njihovim učenjima nastao je novi „stalež“ tzv. proletarizirano plemstvo

⁶ „The term *junzi* was originally applied to princes or aristocratic men. Confucius invested the term with an ethical significance while maintaining its connotation of noble refinement.“ (preuzeto s <https://www.britannica.com/topic/junzi> – stranica posjećena 20. ožujka 2020.).

⁷ Eng. *charioteering*.

⁸ Ovisno o prijevodu – misli se na isto.

koje se počinje nazivati *yu* ili „književnici“. Po njima je i dobila ime škola učenjaka koji su tumačili i dalje poučavali Konfucijeve riječi i misli – škola *yu*.

2. Konfucije

Konfucije je rođen 551.g.pr.Kr. u državi Lu, u mjestu Ce. Ime Konfucije, po kojem je nama najpoznatiji je latinizirano od imena po kojem je poznat u Kini – Kong FuZi⁹. Kong je bilo njegovo obiteljsko ime, a FuZi je značilo *veliki učitelj*¹⁰. Njegovo je pravo ime ustvari bilo Kong Qiu. Njegovi su preci uvijek odrađivali visoke funkcije u državnoj upravi pa mu je tako i otac bio guverner. No, usprkos toj uspješnoj pozadini, kada se Konfucije rodio ocu mu je bilo samo sedamnaest godina, dok je majci bilo petnaest te posljedično tome što mu je otac umro kada je Konfucije imao samo tri godine, on i majka su odrasli u oskudici i materijalno teškom životu. Prema Jaspersu, već je kao dječak volio postavljati žrtvene posude i oponašati ritual svetkovina. S devetnaest godina oženio se i dobio četvero djece – dva sina i dvije kćeri¹¹. Za život je zarađivao u službi neke bogate obitelji i radio kao nadzornik njihovih stada i njiva. U tridesetim godinama svoga života prvo je postao učiteljem drevnog rituala sinu od jednih državnih ministara. Godinu dana kasnije, Konfucije se zaputio u religioznu prijestolnicu carstva, Luoyang, kako bi proučavao institucije, običaje i predaje carstva Zhou. Naime, Konfucijev uzor i jest bio tadašnji vojvoda od Zhoua. Navodno je u tom posjetu prijestolnice posjetio i drugog poznatog kineskog filozofa Lao Ce-a¹². Po povratku u državu Lu, ubrzo je ponovno pobjegao, no ovaj put zbog sukoba moćnih plemićkih obitelji. Sklonio se u susjednoj državi u kojoj je uglavnom slušao glazbu i učio svirati. Nakon toga se je vratio doma u Lu, te skromno živio radeći u državnoj službi prvo kao guverner a zatim od pedeset i prve godine svoga života kao ministar pravde. U to je vrijeme također dosta vremena provodio sa svojim učenicima. Konfucije je bio vrlo uspješan u onome što je radio – strastveno se zalagao za duh cjeline u moralno političkoj situaciji i za unutrašnje ustrojstvo svakog pojedinog čovjeka kao djela te cjeline – smatrao je da kroz zajednicu čovjek postaje čovjekom¹³. Njegova je djelatnost ojačala njegovu državu te moć njegovog vojvode. Dok je on bio u državnoj službi država je cvjetala te

⁹ Još su mogući načini latiniziranja njegovog imena Kung/Kong FuCe i Kung/Kong FuTse.

¹⁰ Eng. *Great Master*.

¹¹ Iako Jaspers navodi da je Konfucije imao četvero djece, razni izvori na internetu (ma da ne znam koliko pouzdani) navode da je imao samo jednog sina i dvije kćeri od kojih je jedna umrla ubrzo nakon rođenja.

¹² Lao Ce je kineska polu-legendarna osoba koja se smatra osnivačem taoizma te jednim od njegovih božanstava – ne zna se kad je točno živio; jedni tvrde da je bio Konfucijev suvremenik dok ga drugi smještaju u 4.st.pr.Kr.

¹³ Usp. Jaspers, 2008. str.109.

vodila uspješnu vanjsku politiku. Svoj je smisao utvrdio u zadaći da pomaže u izgradnji ljudskog poretka u svijetu – smatra da je humanost zajednička odgovornost za stabilno stanje zajednice¹⁴.

Slika 3. Konfucije¹⁵

No, 497.g.pr.Kr. njegova je karijera naglo završila. Prilažem citat o priči koja je navodno natjerala Konfucija da se povuče iz državne službe:

„Pokrajina je Lu procvatila pod Kung Fu-ceovom upravom toliko da je taj napredak izazvao zavist vladara susjedne pokrajine Chi. Da bi oslabio protivnika, vladar Chija pošalje vladaru Lua na dar lijepu djevojku i plemenite konje. Očaran tim darom, Kung Fu-ceov se vladar odao lagodnom životu i zanemario državničke poslove. Ogorčen, Kung Fu-ce je napustio svoj položaj. Tom je prilikom rekao: „Nisam još nikad vidio čovjeka koji bi istinu volio više od lijepog lica (Lun-Yu, XV, 12)“ (Veljačić, 1978, str. 319)

Nakon tog razočarenja, dvanaest godina putuje s učenicima te traži mogućnost da politički ostvari svoje učenje. U šezdeset i osmoj godini života s još većim nizom razočarenja vraća se u svoju rodnu državu Lu jer je jedan od njegovih učenika dobio položaj u državi te se jada u jednoj pjesmi kako mu „nakon dugih putovanja kroz devet provincija pred očima ne lebdi

¹⁴ Usp. Jaspers, 2008. str.109.

¹⁵ Preuzeto s <https://iversity.org/blog/great-educators-confucius/> (stranica posjećena 22. ožujka 2020.).

nikakav cilj“¹⁶. U jednoj situaciji Konfucije se jada svojim učenicima o svojim neuspjesima, no dobiva zadovoljavajuće riječi od jednog od svojih učenika:

„Vaše učenje je vrlo veliko, zato ga svijet ne može shvatiti. Ipak nastavite postupati u skladu s njim. Nema veze što se ono ne shvaća. Plemenit čovjek se prepoznaje po tome što nije shvaćen.“ (Jaspers, 2008. str 107.)

Svoj je „neuspjeh“ Konfucije često promišljao i tumačio. Puno se žalio na njega, ali je uvijek i pronalazio utjehu: „Ne gundam protiv Neba, ja nisam bijesan na ljude. Ja sam tragao ovdje dolje i bio u vezi s onim gore. Onaj tko me poznaje – to je Nebo.“ (Jaspers, 2008. str. 107).

Osim toga, Konfucije je kao osoba bio vrlo skroman no istovremeno je imao svijest o svome poznavanju. U jednoj prilici, Konfucije pita jednog svog učenika zašto nije Konfucija opisao na sljedeći način:

„To je onaj čovjek koji neumorno uči istinu, poučava ljude a da mu to ne postaje dosadno, koji je tako revan da zaboravlja jesti, koji je tako vedar da zaboravlja sve brige, i tako ne primjećuje da mu se postepeno približava starost.“ (Jaspers, 2008. str. 106)

Posljednje je godine svoga života proveo u tišini studirajući *Yi-Cheng* (knjigu promjena). O njemu su često govorili kao o čovjeku „koji zna da nešto ne ide, ali i dalje pokušava“. Konfucije je navodno predvidio svoju smrt – priča o njegovoj smrti vrlo je uobičajena za smrt jednog od najvećih mudraca ikad:

„Jednog je jutra šecujući dvorištem tiho govorio sam sebi: „I veliki brijeg mora da se sruši, i snažna greda da se slomi, a mudrac da uvene kao biljka.“ Neki učenik, koji je to čuo, upita ga zabrinuto što to govori, a učitelj odvrati: „Ne pojavljuje se ni jedan mudar vladar, nitko me u carstvu neće uzeti za učitelja. Vrijeme je da umrem.“ – Legao je u postelju i umro nakon osam dana kad su mu bile 73 godine.“ (Veljačić, 1978. str. 319.)

Umro je godine 479.pr.Kr. te je pokopan u današnjem gradu Jiningu u pokrajini Shandong u Kini. Konfucijanizam je bio državna „religija“/politika te je vladao u Kini sve do njegovog političkog sloma te kraja Kineskog carstva 1912. Konfucijevo su učenje sistematizirali njegovi učenici, a najpoznatiji od njih bili su Mencije (372.-289.pr.Kr.) i Shin Tsu (310.-230.pr.Kr). Njih dvoje su Konfucijevo učenje shvaćali kao duhovni pokret od strane književnika (*yu*) s ambicijom upravljanja države tj. htjeli su preobražaj feudalne Kine u birokratsku državu što je

¹⁶ Jaspers, 2008. str. 77.

ustvari upravo suprotno od Konfucijeve ambicije i životnog rada koji je posvetio tome da u svoju državu vrati tradicionalni feudalizam. Pod dinastijom Han (206.pr.Kr-220.) stvorena je nova birokratska država koja je sklopila savez s Konfucijanizmom te će od tada Konfucijanizam biti novi misaoni temelj države sve do, kao što je već spomenuto, raspada carstva. U toj su birokratskoj državi, najviši birokrati uvijek bili – književnici (*yu*). Hramovi su mu bili podizani diljem carstva. Svi su se obrazovali po njegovim učenjima. Jedno svjedočanstvo stajanja na Konfucijevom grobu donosi nam Sema Tsen, još iz 2.-1.st.pr.Kr.:

„Stajao sam tamo ispunjen strahopoštovanjem (...) Na zemlji je živjelo mnogo kneževa i mudraca slavnih za života čiji se kraj pokopao s njihovom smrću. Kung FuTse bio je jednostavan čovjek iz naroda, ali njegovo se učenje nasljeđuje već kroz 10 naraštaja. (...) Svi određuju svoje odluke i svoju mjeru prema Učitelju. To se može označiti kao najviša svetost.“ (Jaspers, 2008. str. 119)

Iz ovoga citata vidimo da se već prije početka nove ere Konfucija smatralo nekom vrstom svetog i uzvišenog. Ljudi su ga štovali gotovo kao božanstvo te je, naposljetku, u 20.st time i proglašen.

Slika 4. Konfucijev grob¹⁷

¹⁷ Slika preuzeta s <http://www.thebohemianblog.com/2014/01/dark-tourism-tomb-of-confucius-china.html> (stranica posjećena 22. ožujka 2020.).

3. Temelji razumijevanja kineske filozofije

Kako bi Konfucijevu filozofiju mogla prikazati na što jednostavniji način smatram da je potrebno ukratko približiti opće shvaćanje filozofije kod kineskog naroda. Ono što se na zapadu zove religija gotovo je istovjetno onome što se u Kini zove filozofija – duhovna osnova kineske civilizacije jest upravo etika i to pogotovo konfucijanska. Religiji se na zapadu ljudi okreću kada traže odgovore na neka nezemaljska, odnosno pitanja o onome što postoji izvan vanjskoga svijeta. Na istoku, žudnju za odgovorom na ovo pitanje pruža upravo filozofija. Kinezi nisu toliko religiozni upravo zato što su filozofski orijentirani.

Koji je duh kineske filozofije? Na koja ta, „nezemaljska“ pitanja traži odgovore kineska filozofija? Počet ću od ovoga citata:

„Postoje različite vrste ljudi. S obzirom na to, postoji najviši oblik postignuća za koje je sposoban čovjek svake od tih vrsta. Uzmimo kao primjer ljude koji se bave politikom. Najviši oblik postignuća te kategorije ljudi je postignuće velikoga državnika. Na polju umjetnosti pak, najviši oblik postignuća za koje su sposobni umjetnici je ono velikoga umjetnika. Premda postoje različite kategorije ljudi, svi su oni ljudi. Koji je onda najviši oblik postignuća za koje je sposoban čovjek *kao* čovjek?“ (Fung, 2007. str. 18)

Prema kineskim filozofima, najviše postignuće koje može postići čovjek kao čovjek jest biti mudrac i poistovjetiti se s univerzumom. Do razilaženja mišljenja dolazi upravo ovdje: je li moguće to postići unutar društva ili je potrebno napustiti društvo ili čak poricati sam život? Iz različitih odgovora na ovo pitanje dolazi do razvijanja različitih kineskih filozofija – neke filozofije smatraju da je život izraslina, tumor, a smrt puknuće tog tumora (daoisti) dok druge naglašavaju vrijednost društva, ljudskih odnosa, poslova, moralnih vrijednosti itd. (npr. konfucijanizam). Ove prve nazivaju se nezemaljske filozofije, dok se druge nazivaju ovozemaljske. Na način na koji gledaju na svijet ih možemo usporediti s realizmom i idealizmom. Iako su te dvije filozofije međusobno suprotstavljene, zadatak je kineske filozofije postići njihovo pomirenje, odnosno, sintezu tih dviju antiteza¹⁸. Dakle, kineski mudrac je nešto

¹⁸ Još jedan zanimljiv primjer sintetiziranja antiteza u kineskoj filozofiji je, dobro poznati, *yin yang*. Njime se objašnjava postanak univerzuma i svega što postoji. Korijeni ove teorije nalaze se u knjizi *yi ching*, jednoj od 6 klasičnih kineskih knjiga također poznatoj kao *Knjiga promjena*. Prema *yi chingu*, promjene se događaju oslanjajući se na interakciju *yina* i *yang*a, dvije u potpunosti suprotne ali komplementarne sile svijeta. *Yin* predstavlja ženstvenost, pasivnost, hladnoću, tamu itd., dok *yang* predstavlja muževnost, djelovanje, toplinu, svjetlost itd. Začetnik daoizma, Lao Ce, napisao je sljedeće riječi:

„The Dao produced The One.
The One produced The Two.
The Two produced The Three.

kao svetac u zapadnoj religiji, njihovo je duhovno postignuće međusobno odgovarajuće, no, kineski se mudrac bavi i svjetovnim poslovima uz one duhovne. Najbolji način na koji se može jednostavnim riječima prikazati priroda kineskog mudraca jest izreka „unutarnja mudrost i vanjsko kraljevstvo“ tj. „(kineski mudrac) svojom unutarnjom mudročću postiže duhovno oplemenjivanje a svojim vanjskim kraljevstvom funkcionira u društvu“¹⁹. Omogućiti čovjeku postizanje „unutarnje mudrosti i vanjskog kraljevstva“ jest zadatak kineske filozofije – izučavanje filozofije nije samo pokušaj stjecanja jedne određene vrste znanja već i razvijanje ove osobine. Temeljna riječ koja se koristi za put koji ljudi moraju pratiti za postizanje te osobine je *Dao*²⁰ te je on temelj rasprave kineske filozofije. Još bih htjela priložiti jedan citat o kineskim filozofima i metodama njihovog djelovanja:

„...(kineski) je filozof u sebi objedinjavao etiku, politiku, refleksivno razmišljanje i znanje. (...) Njegova filozofija je zahtijevala da je proživljava; on sam je njen pokretač. (...) Bio je dužan neprestano se i uporno školovati kako bi dosegnuo ono čisto iskustvo, koje transcendirira sebičnost i egocentričnost i tako se konačno sjedinio s univerzumom. Taj se postupak školovanja očito nije mogao zaustaviti jer bi to značilo izranjanje njegovog ega i gubitak univerzuma. Stoga je neprestano tražio (...)“ (Fung, 2007. str. 23)

4. Konfucijanski klasici

Svo se konfucijansko učenje temelji na poštivanju i primjeni tradicionalnog načina života. U ovome smislu, 'tradicionalan' se odnosi na ono što se smatralo tradicionalnim još u Konfucijevo vrijeme, specifičnije, u vrijeme nakon propasti dinastije Shang, kada je na vlast došla nova dinastija Zhou. Dolaskom dinastije Zhou na vlast, pojavljuje se potreba uvođenja novoga sistema i edukacije ljudi. Važna osoba u ovome procesu bio je Vojvoda od Zhoua²¹. Pravim imenom Ji Dan, bio je brat osnivača dinastije Zhou, kralja

The Three produced All Things.

All Things carry Yin and hold onto Yang.

Their blended influence brings Harmony.“ The One predstavlja univerzum, The Two predstavlja Yin i Yang, The Three predstavlja Nebo, Zemlju i Ljude. Svi mi smo „oboje/i“ umjesto „ili“. Svi smo i yin i yang, ženstveni i muževni, individualni i kolektivni, hladni i topli... Sve ovisi o situaciji, kontekstu i vremenu u kojemu se nalazimo. (Fang, T. 2012. *Yin Yang: A New Perspective On Culture*.)

¹⁹ Fung, 2007. str. 20.

²⁰ Kin. 道 - dào : Smjer / način / cesta / put / načelo / Istina / moral / razlog / skill / metoda / Dao (od taoizma) / reći / govoriti / razgovarati / klasifikatora za rijeke, ceste i sl. (preuzeto s: <http://www.chine-culture.com/hr/kineski/kineski-rje%C4%8Dnik.php#result> , posjećeno 27. travnja 2020.)

²¹ U Yaovom originalu: *the Duke of Zhou* (Yao 2000. str 59.)

Wua od Zhoua. Vojvoda od Zhoua je uz pomoć znanja mudraca²² transformirao sofisticirani sistem rituala starijeg doba s novim sistemom 'rituala i glazbe' s jasnom, novom moralnom i političkom orijentacijom. Ta se nova unificirana ideologija dinastije Zhou počela raspadati kada su se stvorile dvije polu-samostalne državnice koje su svaka imale svoju privatnu edukaciju – učitelji su bili brojni te sami poučavali vlastite učenike. Jedan od tih učenika bio je i Konfucije. Kao što sam već i spomenula, jedan od Konfucijevih životnih ciljeva bio je očuvati i prenijeti sjećanje, kulturu i tradiciju iz antičkih vremena. Kako bi prenio sjećanje i njihova učenja, morao je svo poznato znanje urediti u materijal koji će biti dostupan budućim generacijama. Tako su nastali uređeni i interpretirani antički tekstovi koji su postali poznati kao klasici (kin. *jing*). Značaj klasika za konfucijaniste jest taj da oni vjeruju da će učenjem klasika moći razumjeti Put Nebesa i da će primjenjujući ga na ljude, razumjeti Put Čovječanstva. Iako neki kritičari tvrde da Kina nema progresivnu povijest upravo zbog toga što svoje principe temelje na klasicima koji datiraju u davna stoljeća prije Krista, naravno, nije istina da su klasici ostali neizmijenjeni do dan danas. Razni su ih učenjaci kroz ova dva tisućljeća nadopunjavali i ispravljali.

Klasici su sveti spisi starijih vremena koji služe konfucijanistima kao izvor vrijednosti i ideala. U konfucijanskoj tradiciji, oni imaju četiri uloge. Prvo, služili su kao udžbenici za studente, učenike i sve sljedbenike konfucijanizma. Drugo, bili su izvor konfucijanskog načina života tj. na neki način bili su im vodič kako treba voditi život. Treće, bili su izvor iz kojega su se razvile razne grane konfucijanizma zbog prepirka u interpretaciji. I posljednje, njihova je najvažnija funkcija bila primjena na politički život.

Iako se lako možemo prevariti, Konfucije ih nije napisao. Konfucije ih je jednostavno sistematizirao i uveo u širu upotrebu. Prema tradiciji, Konfucije je za vrijeme svoga života skupljao i skupio tekstove i fragmente klasika te ih je složio po poglavljima. U početku je postojalo šest klasika. To su bili Knjiga Poezije, Knjiga Povijesti, Knjiga Rituala, Knjiga Glazbe, Knjiga Promjena i Anali Proljeća i Jeseni. Knjiga Promjena ili *yi jing* sadrži uglavnom metafizičke i moralne implikacije a bila je korištena za predviđanje budućnosti, sreće i slične divinacije. Knjiga Poezije ili *shijing* je kolekcija od 305 pjesama koje je Konfucije izdvojio kao bitne za edukaciju svojih učenika i sljedbenika. Kao razlog za izdvajanje upravo ovih pjesama, Konfucije je navodno rekao da se sve mogu sažeti u

²² Vidi: fusnota 28: *ru*.

rečenici: 'Bez pokvarenih misli'²³. Kao što je već bilo spomenuto, najstariji poznati tekstovi poticali su još iz dinastije Zhou, no, tijekom dinastije Qin (3.st.pr.Kr), koja je bila anti-konfucijanistička, skoro su svi pro-konfucijanistički tekstovi bili spaljeni, a s njima i ovih šest spomenutih klasika. Nama danas dostupni tekstovi klasika zato potiču iz vremena rane dinastije Han nakon što je konfucijanizam bio proglašen ortodoksnom ideologijom u državi²⁴. Knjiga Glazbe i Knjiga Poezije su u potpunosti bile izgubljene, no, dok Knjiga Glazbe nikada nije pronađena, sadržaj Knjige Poezije se prenosio usmenom predajom te su u vrijeme rane dinastije Han stvorene tri interpretacije koje su dobile imena po državicama u kojima su nastale: Poezija Han-a, Poezija Qi-a i Poezija Lu-a. No, nakon pada dinastije Han i ove su tri interpretacije bile izgubljene tako da je nama danas dostupan tekst Poezija Mao-a, nastala nakon vremena dinastije Han. Knjiga Povijesti ili *shang shu*²⁵ jest ustvari prvi povijesni sažetak kineske povijesti o trima antičkim dinastijama zvanim *sandai*²⁶. Knjiga je pisana u formi razgovora vladara i njegovih ministara i originalno je imala preko 100 poglavlja, no, također je bila izgubljena do vremena dinastije Han. Danas imamo dva poznata teksta iz kojega su se razvile dvije grane konfucijanističkog učenja: „Novi Tekst“ koji je bio sastavljen 'prisjećanjem' iz perioda dinastija Qin i Han, te „Stari Tekst“ koji su navodno poglavlja pronađena u Konfucijevom domu. Knjigu Povijesti se smatra najvažnijim klasikom jer su ju konfucijanisti uzimali kao zrcalo njihove stvarnosti – knjiga prikazuje povijest, a to je upravo onaj sistem države za koji se oni zalažu da je idealan. Knjiga rituala ili *li ji* je također bila spaljena tijekom dinastije Qin no, za vrijeme dinastije Han bili su pronađeni njeni fragmenti iz različitih izvora te su stvorene dvije nove verzije Knjige Rituala: jedna od 85 poglavlja, no i ona je kasnije bila izgubljena i druga od 49 poglavlja koja je do danas ostala očuvana. Poslijednji od šest klasika jest *chun qiu* ili Anali Proljeća i Jeseni. Ova je knjiga povijesno djelo koje sadrži političke, ekonomske, prirodne i diplomatske događaje od 722. pr.Kr do 481. pr.Kr. Prati kronike Konfuciju rodne države Lu te se zato još od vremena Mencija vjerovalo da je upravo Konfucije napisao ovu knjigu, no, početkom 20.st. dokazano je bilo da je to nemoguće.

²³ U Yaovom originalu: 'Having no depraved thought' (Yao 2000. str. 60).

²⁴ 175. godine car Ling od Hana je ugravirao pet klasika na kamen kako bi simbolizirao nepogrešivost i prestiž konfucijanizma u državi. (Yao, 2000. str. 55.).

²⁵ Kin. *shang* – iznad ; *shu* – knjiga.

²⁶ Tri dinastije pred-carskog doba: Xia, Shang i Zhou.

Tijekom povijesti i razvitka konfucijanizma te ovisno o dostupnosti i relevantnosti klasika za vladajuću dinastiju, klasici su se bili svrstavali u različite brojeve. Od prvotnih šest koje sam već bila spomenula, Knjiga Glazbe je u potpunosti bila izgubljena tijekom vremena dinastije Qin. Od toga, ostalo je pet klasika koji su postali temeljem konfucijanističkog učenja u vrijeme rane dinastije Han. U vrijeme kasnije dinastije Han pet klasika bile su dodane dvije nove knjige – Konfucijevi Analekti i Knjiga o Pobožnosti Djeteta²⁷ čime je nastalo sedam klasika. Kasnije, za vrijeme dinastije Tang (7.-10-st.) spominje se devet klasika a činilo ih je: Knjiga Promjena, Knjiga Povijesti, Knjiga Poezije, tri Komentara na Anale Proljeća i Jeseni, Rituali Zhoua, Rituali etikete i ceremonijala i Knjiga Rituala. Na postojećih Devet klasika su zatim dodane još tri knjige (Knjiga Pobožnosti Djeteta, Konfucijevi Analekti i *Er Ya* (najstariji kineski rječnik)) a kasnije još i Menzijeva knjiga te na kraju krajeva složeni u zbirku Trinaest Klasika.

5. Temeljne postavke konfucijanizma

5.1. Podjela i razvoj konfucijanizma

Kroz svoju dugu povijest od preko 2000 godina, konfucijanizam i njegove postavke nisu uvijek bile, niti su mogle biti identične. Jedan od raširenijih načina podjele razvoja konfucijanizma kroz povijest jest podjela na jednak broj dijelova koliko je bilo i Kineskih dinastija. Kroz razne dinastije, kako je i vrijeme prolazilo, mijenjala se kako politika i društvo, tako i ekonomija i kulturni život. Konfucijanizam se morao svakome periodu povijesti adaptirati na svoj način – neki su mu periodi donijeli popularnost i razvitak dok je kroz druge periode dolazio na lošiji glas, pa je čak i za vrijeme jedne od dinastija staroga vijeka (Qin, 3.st.pr.Kr) bio gotovo zabranjen. U tome su se periodu spalile gotovo sve knjige koje su se smatrale konfucijanskim učenjem ili koje su na bilo koji način bile pro-konfucijanske. U vrijeme kasnije dinastije Han (206.pr.Kr.-8.n.e), car Wu proglašava konfucijanizam temeljnom državnom ideologijom. Od tada pa sve do 20.st. konfucijanski učenjaci su bili glavni savjetnici na carskim dvorima i uvijek smatrani temeljem kineske vlade. De Bary u svojoj knjizi *East Asian Civilizations* iz 1988. govori o odnosu kineske vlade i konfucijanizma:

²⁷ Org. eng. *filial piety*.

„It is probably to the Confucian ethos and Confucian scholarship that the Chinese synastic state owed much of its stability and bureaucratic continuity... Yet the reverse was not equally true; Confucianism was less dependent on the state for survival than the state on it. Even though affected by the rise and fall of dynasties, Confucianism found ways to survive“ (de Bary, 1988.)

Citat nam prikazuje kako je konfucijanizam bio dobro ukorijenjen u živote i tradiciju kineskog stanovništva. Iako je imao periode u povijesti kada se sve učinilo kako bi se uklonio utjecaj konfucijanizma (period dinastije Qin), on je uspio opstati zahvaljujući predanim pojedincima i vjernim pratiteljima Konfucijeva učenja.

Još jedna podjela razvoja konfucijanizma jest podjela konfucijanizma na 5 povijesnih faza. Prva faza je faza formacije. Ta faza trajala je tijekom perioda proljeća i jeseni te je to bio početak klasičnog oblika konfucijanizma (zvan *ruxue*²⁸). U toj fazi još i primjećujemo formulaciju nove filozofije temeljene na tradiciji te propagirane kao Put do mira i harmonije. Druga faza jest bila faza adaptacije. U ovoj je fazi došlo do interakcije s ostalim starim kineskim školama te razvoja dviju različitih grana učenja konfucijanizma – škole starog teksta i škole novog teksta. Također su nastala dva nova načina učenja i proučavanja konfucijanizma – klasično učenje (*jing xue*) koje je bilo rezultat debata između škole staroga i novoga teksta te tamno/misteriozno učenje (*xuan xue*) nastalo s preuzimanjem elemenata iz daoizma. Treća je faza, faza transformacije. Faza se odvijala tijekom dinastija Song i Ming (o.13.st-o.17.st.). Tada je konfucijanizam dobio prednost i autoritet nad cijelim socijalnim i religioznim životom – s uzorom na budističku religioznost i daoističku spiritualnost dobiva nove elemente te reformulira način na koji konfucijanizam gleda na svijet. Također se iz konfucijanističkog učenja uklanjaju predrasude o budizmu i daoizmu. Ovaj se oblik konfucijanizma na zapadu zove neokonfucijanizam. Četvrta faza razvoja konfucijanizma jest varijacija, odnosno njegovo širenje u ostalim azijskim zemljama gdje se kombinira i asimilira s raznim lokalnim tradicijama. Posljednja je faza, faza renovacije tj. oživljavanje konfucijanističkog učenja s obzirom na zapadnjačku spiritualnost. Ova se posljednja faza odvija od 20.st pa i sve do danas.²⁹

²⁸ Kin. 儒学 – 儒(ru) javlja se prvi put u analektima kada je Konfucije učio svoje učenike da budu 'ru of a virtuous gentleman (junzi ru)' – iako je kasnije dokazano da je taj pojam postojao još i prije Konfucijeva vremena, nakon uspostave konfucijanizma ru se koristi kao ime za Konfucijeva učenika tj. za sljedbenika konfucijanizma; 学(xue) znači znanje, dakle, 儒学 dosl. znanje Konfucijeva učenika – konfucijanizam.

²⁹ Usp. Yao, 2000. str.1-9.

5.2. Shvaćanje konfucijanizma

Pitanje kojim ću se baviti u ovom potpoglavlju jest na koji način je najbolje definirati konfucijanizam, odnosno, što to on ustvari jest. Je li, i po kojim to karakteristikama, filozofsko, socijalno ili religiozno učenje.

Iako definicija koja stoji u Cambridge rječniku kaže da je on 'religija bazirana na idejama kineskog filozofa Konfucija'³⁰, većina se autora koji se bave konfucijanizmom ne slažu da je on religija. Kao što sam i spomenula ranije, konfucijanizam je ideologija po kojoj Kinezi oduvijek žive i djeluju – slično kao što je kršćanstvo bilo u većini europskih zemalja kroz povijest. Moguće da tu dolazi do prebrzog zaključivanja i prozivanja konfucijanizma religijom. Dakako, sve je ovo relativno zbog različitih načina definicije same religije, ali o tome više nešto kasnije.

Dakle što je onda konfucijanizam? Yao u svojoj knjizi kaže sljedeće:

„What is ment by 'Confucianism' is more a tradition generally rooten in Chinese culture and nurtured by Confucius and Confucians rather than a new religion created, or a new value system initiated by Confucius himself alone“ (Yao, 2000. str.17)

Citat nam govori da je konfucijanizam prvenstveno tradicija. Konfucije nije bio stvoritelj niti ikakav inicijator, on je jednostavno sistematizirao tradicionalne moralne vrijednosti i socijalne odnose koji su već postojali u društvu.

U kineskom jeziku konfucijanizam ima nekoliko prijevoda. To su *ru xue*, *ru jia* i *ru jiao*. *Ru xue* sam već spomenula u prethodnom potpoglavlju, no sada ću ga malo detaljnije predstaviti. Doslovan prijevod bio bi znanje Konfucijeva učenika. Razlika konfucijanizma od ostalih kineskih tradicija je njegov fokus na proučavanje klasika. Konfucijanisti su uvijek bili učitelji i prenositelji znanja. I sam Konfucije je bio putujući učitelj. Većina autora se slaže oko toga da se konfucijanizam uspio održati upravo zbog toga što su se posvetili prenošenju i širenju svoga znanja. Yao nam kaže sljedeće:

„For a Confucian, learning is first of all a process of reading, understanding and deliberating, but it is more than a purely academic subject. Confucian learning is the study of the Way of Heaven both in the inner self and in external practices. The only purpose of

³⁰ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/confucianism> (stranica posjećena 13. kolovoza 2020.).

learning is the promotion of virtuous action and the cultivation of a moral character.“ (Yao, 2000. str.30.)

Dakle, citat nam kaže da je sam cilj tog fokusa na znanje i njegovo prenošenje ustvari bilo širenje vrline – učenje drugih da prate Put Nebesa i da budu vrli ljudi.

Postoje tri karakteristike po kojima je konfucijansko učenje specifično. Prva jest, da su članovi, tj. konfucijanisti uglavnom učeni ljudi. Druga, da su svi posvećeni proučavanju i interpretaciji klasika zbog očuvanja njihove tradicije koju je Konfucije toliko zagovarao i promovirao. I treća karakteristika se ta da se to znanje preuzeto iz klasika promovira primarno etički i politički.³¹

Osim konfucijanizma kao *ru xue*, postoji i konfucijanizam shvaćen kao obitelj, *ru jia*. Ovaj pojam 'obitelj' u ovome kontekstu moramo shvatiti na drugi način – kao što sam već spomenula, postojale su razne konfucijanske škole s vlastitim shvaćanjem Konfucijevog učenja. Sve su se te škole zajedno zvale *ru jia*. Škole su težile tomu da u suvremenome svijetu ponovno stvore odnos između mudraca i kralja kojega mudrac savjetuje u obliku odnosa učitelja i učenika.

I naposljetku, postoji shvaćanje konfucijanizma kao *ru jiao* tj. konfucijanizam kao kult. Opet, ne smijemo doslovno shvatiti značenje ove riječi. Ukratko bih jednim citatom prikazala etimologiju riječi *jiao*:

„The original form of 'jiao' is a pictograph, consisting of 'a hand holding a stick' and 'beating' a 'child'. The later form of the character consists of 'teaching'/'educating' and 'filial piety', meaning that a child is rigorously brought into a filial relation.“ (Yao, 2000. str. 28)

Zbog svoje povezanosti s religioznim pridonošenjem žrtava u državi postao je poznat kao jedan od tri *jiao*-a zajedno s budizmom i daoizmom. U vrijeme dinastije Qing (17.-20.st.) konfucijanizam službeno postaje *ru jiao* – tj. religiozna doktrina. Država je htjela konfucijanizam pretvoriti u državnu religiju. *Ru jiao* ustvari znači kult učenih ili kulturnih ljudi koji prate tisućljetnu tradiciju učenjaka koji su se bavili interpretacijom klasika te njihovom primjenom u svakodnevnom životu. Zajedno sa shvaćanjem konfucijanizma kao religije, odnosno kulta, javlja se i kult Konfucijeve ličnosti – na njegov su se rođendan provodile razne religiozne ceremonije i bile su pridonošene žrtve na njegov memorijalni tablet u hramovima koji su mu bili posvećeni.

³¹ Usp. Yao, 2000. str. 30.

U sljedećih nekoliko odlomaka ću prikazati razloge za i protiv svrstavanja konfucijanizma u strogo određene domene poput etike, politike i religije. Prikazat ću kako i po čemu konfucijanizam možemo svrstati u etičku disciplinu, zašto ga se može smatrati političkom ideologijom, odnosno službenom državnim ortodoksijom te, možda najzanimljivije pitanje, po čemu konfucijanizam jest i po čemu nije religija.

Prvo ćemo razmotriti konfucijanizam kao etički sistem. U svakome slučaju, jedan dio konfucijanizma jesu strogo određena etička pravila kojima su temelj obiteljske veze – Konfucije je smatrao da se po njima slažu i svi ostali odnosi u društvu. Obiteljski se odnosi toliko naglašavaju da Mencije u jednoj od svojih knjiga kaže sljedeće: „*If only everyone loved his parents and treated his elders with deference, the Empire would be at peace*“ (Mencije, 4a:11). Važnost etike u Konfucijevu učenju također vidimo kada nam on kaže da koliko je god bitno čuvati tradiciju i provoditi njene rituale, toliko je bitno i imati iskreno srce i posvećen duh. Također, njegova etika ističe da je za naše djelovanje jednako važan i naš unutarnji motiv koliko i vanjski rezultati tog našeg djelovanja – po tome možemo reći da je konfucijanska etika i deontološka i utilitaristička. No, usprkos svemu ovome, konfucijanizam ne možemo isključivo nazvati etičkim sistemom jer, kako kaže Yao u svojoj knjizi, on pokriva veće područje nego 'etički sistem' kako je on definiran na zapadu.³²

Osim etike, druga najistaknutija karakteristika konfucijanizma jest ta da je on jako upetljan u politiku i politički život države zbog svojega krajnjeg cilja da u svijet dovede red i mir. Kada je u vrijeme rane dinastije Han konfucijanizam dobio prednost nad ostalim školama i bio prozvan državnim ideologijom uspostavili su se njegovi moralni i politički zakoni kao Tri Temeljna Odnosa te Pet Konstantnih Vrlina³³. Tri Temeljna Odnosa su bila podčinjenost ministra ili sljedbenika vladaru, podčinjenost sina ocu te podčinjenost žene mužu. Ovi su zakoni bili u počecima konfucijanizma vodiči do dostizanja najviše razine ljudskog bića – mudraca. Mudracem je mogao postati onaj koji je poštivao Tri Temeljna Odnosa i njima si strukturirao socijalni život te je u isto vrijeme posjedovao Pet Konstantnih Vrlina koje su mu bile potrebne za vođenje moralno ispravnog života: ljudskost (*ren*), pravednost (*yi*), decentnost³⁴ (*li*), mudrost

³² Usp. Yao, 2000. str. 34.

³³ Dok ih Yao u svojoj knjizi prevodi kao „*Three Guiding Principles (san gang) and Five Constant Regulations (wu chang)*“, (Yao, 2000. str. 34), ja sam se odlučila na drugi prijevod pronađen na https://www.google.com/url?sa=t&source=web&cd=&ved=2ahUKEwi8uLbjm6DrAhXGjqQKHeZ4ADsQFjAKegQIBRAB&url=http%3A%2F%2Fchinaconnectu.com%2Fwp-content%2Fpdf%2FThreeFundamentalBondsandFiveConstantVirtues.pdf&usq=AOvVawIAMHBnOgJrWix5EP-D_8_t&rct=j&esrc=s (stranica posjećena 16. kolovoza 2020.).

³⁴ U Yaovom originalu '*propriety*' – povezano s poštivanjem rituala.

(*zhi*) i vjernost (*xin*). Dakle, primijenivši ove etičke postavke o tome kako bi se čovjek morao ponašati na politički život, stvoreni su bili zakoni u novoj državi dinastije Han. Upravo zbog ovog koraka, konfucijanizam je više nego samo etički sustav – on diktira kakvi bi trebali biti odnosi u društvu prije nego što diktira kako bismo se trebali ponašati. Dugo vremena kroz povijest, državnici su se birali upravo po njihovom poznavanju Konfucijeva učenja – iako prema konfucijanizmu ne trebaš biti državnik da bi bio učenjak, biti državnik je bila jedna od najviših časti kojoj su svi težili.³⁵

Naposljetku, ostaje nam pitanje religijske tradicije. Pitanje religioznog aspekta konfucijanizma sam do sada već dotakla par puta no sada ćemo ga u potpunosti predstaviti. Današnji interpretatori konfucijanizma na zapadu svrstavaju se u dvije skupine: one koji smatraju da konfucijanizam jest religija, te oni koji smatraju da konfucijanizam to nije. Jedan argument za tvrdnju da konfucijanizam je religija dao je Rodney Taylor u svojoj knjizi *The Way of Heaven: An Introduction to the Confucian Religious Life*:

„Confucianism is considered a religion because it has played a central role in the cultures of China, Korea and Japan as the major moral and religious teaching at the very heart of each of those cultures“ (Taylor, 1986. str.1)

Taylor nadalje u svojoj knjizi argumentira da se religiozni aspekt konfucijanizma očitava i u svim (već spomenutim) festivalima koji su bili organizirani u Konfucijevo ime. Npr. postoji *Twice Yearly Confucian Ceremony* tijekom kojega se Konfuciju pridonose žrtve i drugi darovi i koji je popraćen sljedećom molitvom:

„O great teacher thy virtue surpasses that of a thousand sages

And thy way excels that of a hundred kings.

Rivaling the sun and the moon,

Thy light shines forever.

Truly there is none

Like thee among us.“ (Taylor, 1986. str. 1)

Samo postojanje molitve predstavlja nam još jedan religiozni element. I samo iz molitve možemo vidjeti koliko su poštivali Konfucija kada su ga uspoređivali sa Suncem i Mjesecom. Osim molitve, učenjaci vjeruju da je konfucijanizam religija zbog snažne uloge rituala u

³⁵ Usp. Yao, 2000. str. 34-38.

njihovom životu – o kojima ću više reći u poglavlju Rituali, te zbog konfucijanskog shvaćanja Nebesa i njihove veze s čovječanstvom.

S druge strane, postoje učenjaci koji se ne slažu s time da je konfucijanizam religija a jedan od najsnažnijih jest taj da konfucijanizam ne može biti religija jer mu je fokus na odnosu među ljudima a ne na odnosu prema Bogu/nadnaravnom biću. Dakle, nedostatak nadnaravnog faktora i važnost socijalnog života u konfucijanizmu je razlog zašto neki učenjaci smatraju da on nije religija.

Ovi gore spomenuti argumenti su argumenti zapadnih učenjaka. Istočni učenjaci imaju drugačije argumente za i protiv zato što samo shvaćanje riječi 'religija' jest malo drukčije na istoku nego na zapadu. Riječ 'religija' u kineskom je *zong jiao* – *zong* znači naslijeđen dok *jiao* znači doktrina ili učenje. Samo po ovom doslovnome prijevodu možemo vidjeti zašto se religija drukčije shvaća – Yao kaže u svojoj knjizi: „A religion is usually regarded as a superstructure which consists of superstitions, dogmas, rituals and institutions“ (Yao, 2000. str. 40-41). Također, dok su na zapadu religija i filozofija oduvijek u sukobu, na istoku se ljudi nisu trebali opredijeliti samo za jedno. Yao nam iznosi sljedeći argument kako bi nam prikazao kako po istočnjačkom shvaćanju riječi 'religija' konfucijanizam ipak jest religija:

„Distinctiveness of Confucianism as a religion lies in its humanistic approaches to religious matters, such as beliefs, rituals and institutions, and in its religious concerns with secular affairs, individual growth, family relationships and social harmony. (...) Although it holds a different conception of what can be counted as 'spiritual', confucianism does have a common sense of ultimacy of a personal experience of the sacred and a personal commitment to the Ultimate“ (Yao, 2000. str. 44-45)

Iz ovoga citata, Yao zaključuje da je konfucijanizam zapravo humanistička religija. Humanistička religija vodi do religiozne destinacije koja odgovara na najveće ljudske brige – te su brige izražene kroz djelovanje pojedinca i zajednice prema političkim i moralnim načelima, dakle, konfucijanizam nalazi svetost u uobičajenom i discipliniranom životu.³⁶

Uz humanističku religiju, Yao kaže da je konfucijanizam i racionalna religija zato što:

„It is concerned with human destiny, but this concern is based on, and in turn supported by, the belief in the possibility of sagehood or the perfectibility of every individual, visible in daily improvement in terms of moral quality and social progress.“ (Yao, 2000. str. 47)

³⁶ Usp. Yao, 2000. str. 46.

U zaključku, možemo reći da je konfucijanizam sasvim svjestan nesavršenosti ljudskih pojedinaca i granica koje ima ljudsko društvo – savršenstvo će ostati samo koncept i cilj sve dok se svaki pojedinac ne posveti disciplini, vježbanju, učenju i samo-kultivaciji. Dakle, konfucijanizam se ne može definirati samo kao jedna disciplina, konfucijanizam je proces koji će trajati sve dok ne postignemo status savršenog bića ili mudraca.

6. Ključni elementi konfucijanske doktrine: Put Nebesa, Put Čovječanstva i Put Harmonije

Prema konfucijanistima, cijeli se svijet sastoji od tri sile svijeta: Nebesa (*tian*), Zemlja (*di*) i Ljudi (*ren*). Te tri sile djeluju zajedno i u harmoniji i tako stvaraju sve što postoji, tj. izvor su svega organskog na svijetu – „Heaven generates them, Earth nourishes them and humans perfect them“³⁷. Razumijevanje Nebesa im predstavlja izvor metafizičke slike svijeta, razumijevanje Zemlje im povezuje sadašnjost s prošlošću te razumijevanje čovječanstva daje odgovore na potpunu realizaciju ljudskog potencijala. Temeljan predmet konfucijanskog pogleda na svijet je Put (*Dao*) koji se najjednostavnije može objasniti kao konačni smisao ljudske egzistencije. Cilj konfucijanizma je primijeniti principe koji vladaju Nebesima i Zemljom na čovječanstvo kako bi očuvali ili ponovno stvorili harmoniju u svijetu. Ukratko, možemo Put prikazati sljedećim citatom:

„(...) the Way is a foundation of a harmonious universe, a peaceful society and a good life, and without it the transformation of the universe would break down, human society would fall into chaos, and the state would weaken and collapse.“³⁸

Dakle, Put je sastavni dio čovjeka i njegova života, sveprisutan je, te ovisi o čovjeku hoće li ga kultivirati, očuvati i živjeti ili će ga zapustiti.

Fokus konfucijanističkog Puta je princip zvan *tianren heyi* – harmonično jedinstvo Nebesa i ljudi. Iz ovoga principa su izvučena tri ključna elementa konfucijanske doktrine: Put Nebesa, Put Čovječanstva i Put Harmonije. Ta tri elementa su dio jednoga Puta; oni se odnose na jednu te istu stvar i nemoguće ih je razdvojiti jednog od drugoga.

³⁷ Yao, 2000. str. 139.

³⁸ Yao, 2000. str. 140.

6.1. Put Nebesa

Put Nebesa je za konfucijaniste izvor spiritualnosti. Već kod samog prijevoda ovoga elementa nailazimo na različita mišljenja i interpretacije. Kineska riječ koja se koristi za njega jest *tian* (天³⁹). Dok se tradicionalno ova riječ prevodi kao *supreme ultimate*⁴⁰, neki ga drugi učenjaci prepoznaju i prevode kao jedan (一⁴¹) iznad simbola čovjeka što bi predstavljalo sličnu stvar kao u prvoj interpretaciji – nešto, jedno, što se nalazi iznad čovjeka. Za pojednostavljeni pristup, interpretacija kojom sam se odlučila koristiti je ista kao i interpretacija koju je koristio Yao u knjizi *An Introduction To Confucianism* – tian ćemo razumijeti kao Nebesa. Kako dalje razumijeti pojam Nebesa? Postoje tri načina koja se najčešće koriste. Prvo je metafizičko i fizičko značenje – značenje u kojemu su Nebesa u kontrastu sa Zemljom tj. misli se na svemir ili kozmos ili čak prirodu⁴². Drugo značenje jest ono kojime se u spiritualnom svijetu simbolizira antropomorfno biće. To biće najčešće je neki vladar ili slično superiorno biće koje živi u Nebesima i njima vlada direktno materijalnim i spiritualnim svijetom. Ovo se značenje često koristi kada se govori o konfucijanizmu kao o religiji. Zadnje, treće značenje jest značenje Nebesa u moralnom smislu – tu se razumije kao izvor etičkih principa koje bi ljudi trebali primjenjivati u svakodnevnom životu. Ili ukratko, možemo Nebesa prikazati sljedećim citatom:

„(...) the Confucian Heaven functions as the Ultimate or Ultimate reality, to which human beings are answerable with respect to fulfilling their destiny. The Way of Heaven predetermines the Way of Humans and underlies the Way of Harmony. The diverse spiritual, ethical and natural meanings of Heaven establish the Way of Heaven as the foundation of confucian views of the world, the universe, and human society.“ (Yao, 2000. str. 142.)

Za Nebesa se vjeruje da ima moć odrediti slijed prirodnoga i ljudskoga svijeta – kao transcendentalno biće moglo bi se u usporedbi s teističkim religijama usporediti s predmetom štovanja. Nebesa imaju moć stvoriti harmoniju između metafizičkog i fizičkog te između ljudske sudbine i ljudske prirode. U klasicima, Nebesa su se predstavljala kao vrhovni vladar i

³⁹ Kin. 天 (*tian*) – nebo.

⁴⁰ Ostavila sam u engleskom zbog nedostatka zvučnog odgovarajućeg prijevoda na hrvatskom.

⁴¹ Kin. 一 (*yi*) – jedan.

⁴² Prirodu u smislu prirode stvari.

netko tko određuje sudbinu svega tj. determinira ju. Dakle, konfucijanisti vjeruju da je svijet predeterminiran od strane Nebesa.

Osim toga, Nebesa su i odlučivala hoće li dinastijama na vlasti dati svoje blagoslove ili neće. Svaka politička promjena u državi (najčešće dinastije) mogla je biti opravdana jedino ako se objašnjavala kao volja Nebesa. Primjer ovakvoga načina promjene vladavine imamo u dalekoj povijesti, još u vrijeme *sandai*-a kada su vladari dinastije Zhou silom preuzeli vlast u državi nad dinastijom Shang. Došavši na vlast, vladari iz dinastije Zhou su opravdavali njihovo pravo na državu upravo blagoslovom Nebesa, odnosno Nebeskim Mandatom. Taj se Nebeski Mandat očitavao u začetniku dinastije Zhou, kralj Wenu. U Knjizi Poezije se čak i poistovjećuje kralj Wen sa samim Mandatom. Htjela bih ovdje istaknuti jedan citat vezan uz taj događaj:

„Having overthrown the Shang, founders of the Zhou had to justify their right to rule. Consequently, they developed the doctrine of the mandate of Heaven, a self-existent moral law whose constant, reliable factor was virtue. According to this doctrine, man's destiny – both moral and immoral – depended, not upon the existence of a soul before birth or after death nor upon the whim of a spiritual force, but upon his own good words and good deeds. The Zhou asserted, therefore, that the Shang, though they had received the mandate to rule, had forfeited it because they failed in their duties. The mandate then passed on to the founders of Zhou, who deserved it because of their virtue.“ (Chan, 1963. str. 3)

Zanimljiv citat o interpretaciji Nebesa nalazimo i u djelima Dong Zhongshoua, filozofa iz rane dinastije Han koji je govorio o Nebesima kao o ljudskom pretku i stvoritelju: „Humans cannot produce themselves, because the creator of humans is Heaven. That humans are humans derives from Heaven. Heaven, indeed, is the great-grandfather of humans“ (Chunqiu Fanlu Yizheng, 1992: 318)⁴³.

Sljedeće pitanje koje ću promotriti je kako su se ljudi odnosili prema Nebesima. U samim Konfucijevim analektima saznajemo da je vrijeđanje Nebesa bio najveći kriminal a najgora sudbina bila je biti napušten od Nebesa – Konfucije je rekao da onaj koji uvrijedi Nebesa nema nikoga kome se može moliti⁴⁴. Nebesa su se smatrala začetnikom vrlina – Put Nebesa je stvarao moralnu silu u ljudima. Konfucije je imao nepokolebljivu vjeru u Nebesa iz koje je nastao njegov optimizam i samopouzdanje u ljudski život. Iako neki Konfucijevi

⁴³ Preuzeto iz Yao, 2000. str. 145.

⁴⁴ Usp. Yao, 2000. str. 146.

suvremenici nisu razumjeli njegovo učenje, on je uvijek bio odlučan i samopouzdan u svoje znanje zbog svoje vjere u Nebesa:

„I do not complain against Heaven nor do I lay the blame on other people. I study things on the lower level but my understanding penetrates the higher. It is Heaven who knows me.“ (Yao, 2000. str. 146.)

Konfucije je čvrsto vjerovao u ispravnost i pravednost Nebesa te ih je smatrao sućem. Nebesa su prirodno postala temeljnim pojmom u konfucijanskoj teoriji i praksi u svim njenim dijelovima – religijskim, političkim, etičkim i povijesnim.

6.2. Put Čovječanstva

Put čovječanstva, esencijalno jest put moralnog života te su pojmovi koji se poistovjećuju s Putem Čovječanstva najčešće ljudskost i pravednost. Kao što smo već spomenuli, Nebesa su izvor moralnog života konfucijanista i ona su nas obdarila potencijalom da činimo dobro, potencijalom da slijedimo Put Nebesa. No Put Nebesa ne može biti ostvaren ako čovjek zanemari fizički svijet i druge ljude oko sebe. Put Nebesa treba se razumjeti dakle, razumijevanjem Puta Čovječanstva. Za početak ćemo obratiti pozornost na neka temeljna moralna pitanja.

Što se tiče pitanja dobra i zla u konfucijanizmu, opet moramo obratiti pozornost na pitanje Nebesa. Za konfucijaniste odgovor što je zlo a što je dobro je vrlo jednostavan – Put Nebesa je uvijek u pravu dok je nepoštivanje Puta Nebesa u krivu. No, zanimljiva je stvar kod konfucijanizma ta da za njih zlo ne postoji niti kao metafizički niti kao ontološki koncept – zlo je za njih nedostatak dobra, dakle zlo je samo moralni koncept. Dobro i zlo uvijek dolaze u paru a kako je dobro fundamentalno pripisano svakome pojedincu, zlo može biti samo njegov nedostatak. Što to znači da je dobro fundamentalno pripisano svakome pojedincu? Konfucijanisti vjeruju da su svi rođeni s izvorima i sredstvima za znati kako biti dobar – to je nešto što su nam Nebesa dala – *daoxin* ili Srce Puta. Osim Srca Puta, ljudi u sebi imaju i *renxin* ili Ljudsko Srce. Dok je *daoxin* ono što nam daje preduvjete za biti dobar, *renxin* je, jednostavno, ljudska animalistička priroda. Ukratko, *daoxin* je ono što razlikuje ljude od životinja. Htjela bih ovdje staviti Mencijev citat u kojemu govori o dobroti u ljudima i koliko je to fundamentalno za konfucijaniste:

„(...) human beings are born with goodness, in goodness and for goodness, and that is as clear as natural tendency of water to flow downwards and the natural tendency of tree to grow upwards.“ (Yao, 2000. str. 160.)

No, ako je ovo slučaj, kako onda ipak postoji zlo u svijetu? Na to je Mencije također dao sljedeća tri razloga zašto zlo nastaje iz dobrog. Prvi je razlog to što nam priroda s kojom smo se rodili podaruje samo bazu i potencijal za činiti dobro a taj potencijal ne iskoriste svi. Drugi je razlog taj što je unutarnja dobrota krhka i podložna kvaru u dodiru s vanjskim negativnim utjecajima. Tu se najčešće misli na materijalna dobra ili na druge individualce koji su razvili zlo. Treći je razlog taj da smo mi sami odgovorni za svoje neuspjehe – iako su dvije osobe podložne istom vanjskom utjecaju moguće je da jedna postane mudrac a druga ne uspije u tome. Ključ dobrote je očuvanje dobrog srca.

Vratimo se sada na početno pitanje Puta Čovječanstva. Na koji način čovjek može živjeti Put Čovječanstva? Prvo, čovjek treba biti svjestan toga da su nam Nebesa dala preduvjete za činiti dobro. Drugo, pošto ljudi imaju sposobnost znati kako postati dobar imaju dva izbora: ili to postići promatranjem prirode oko sebe, njenog rođenja, rasta, cvjetanja i umiranja ili promatranjem samoga sebe, dakle introspekcijom i meditacijom. Treće i posljednje jest postizanje transcendentalnosti. Ipak, ova se transcendentalnost ne odnosi ni na kakav prelazak u novi svijet niti na neki neuobičajeni način života. Postizanje transcendentalnosti kod konfucijanizma jest imanje optimizma i pouzdanja u ljudsku sudbinu na zemlji te postojeći u skladu s evolucijom stvaraju svoj vlastiti koncept besmrtnosti. Dakako, i besmrtnost nije u istome značenju kao što ju shvaćamo mi na zapadu. Besmrtnost za konfucijaniste jest neprestano djelovanje vrline, riječi i djela – besmrtnost jest bivanje mudracem. A tko su bili mudraci? Mudrac⁴⁵ je bio osoba koja sluša više nego što govori – on je slušao Nebesa, slušao zahtjeve ljudi i slušao ritam prirode kako bi na svijet prenio Nebeske principe koji će mu pomoći u vođenju ostalih ljudi svojom mudrošću. Mudraci podržavaju cijeli svijet te pridonose njegovoj transformaciji – širenjem moći Nebesa i Zemlje on s njima postaje jedno.

Međutim, osim osobne kultivacije te činjenja dobra i suzbijanja zla, kako bi se postalo mudracem bitan je i adekvatan nadzor države. Tu se vidi konfucijanska poveznica Puta Čovječanstva s politikom te koliko je politika bitna za harmoničan način života svih i svega. Konfucije je smatrao da ljubav i poštovanje moraju biti korijen svake države. Iz toga, proizlazi nam da su tri temeljna pojma Puta Čovječanstva država, ljubav prema drugima i rituali. No, nad

⁴⁵ Eng. *sage*, kin. 聖 ; pinyin: *shang*.

ova tri pojma prvi ima veliku prednost jer bez njega druga dva ne mogu postojati. Konfucijansko razumijevanje države proizlazi iz njihovog već spomenutog Mandata Nebesa: „Heaven does no 'favour' any particular man or tribe. Heaven endows those with the right to rule, only if they have illustrated and continue to illustrate the illustrious virtue.“ (Yao, 2000. str. 166). Dakle, Mandat Nebesa nije konstantan. Nebesa mogu svoj Mandat podariti jednoj dinastiji jer je svojom vrlinom ona to zaslužila, no, s Mandatom dolazi i odgovornost održavanja prava na njegovo posjedovanje. Evo što nam Yao kaže da je bitno u očuvanju Mandata Nebesa:

„To preserve the Mandate of Heaven, the king is required to conduct rituals and ceremonies correctly, to do administrative work appropriately, and to pray and offer sacrifices to Heaven and the ancestors sincerely. He is also expected to reduce rather than increase the hardship of the people, to be benevolent rather than cruel to the people, and to take care of those who are suffering. Failure to do this will cause the people to complain to Heaven, and Heaven will in turn withdraw the Mandate.“ (Yao, 2000. str. 167)

Dakle, većina se obveza veže uz kralja. Kralj je posrednik između Nebesa i Zemlje te je on dužan održavati i kultivirati vrlinu kojom je stekao pravo na vlast. Ova velika dužnost vladara razvila je u konfucijanizmu koncept štovanja kralja – u klasicima se kralj nazivao Jedan Čovjek (*yi ren*) ili Sin Nebesa (*tianzi*).⁴⁶ Konfucijanizam smatra da ako vladar želi dobro i ako je dobar prema svojim ljudima, i ljudi će biti dobri. Jedini pravedni vladar jest onaj koji se posveti dobrobiti svojih ljudi, daje im dovoljno hrane, omogući pravednost – to je jedini način na koji se Put Nebesa može uspostaviti i provoditi među ljudima.

U zaključku, odgovornost za manifestaciju Puta Nebesa u društvu ne možemo ograničiti samo na vladare. Za potpunu harmoniju Puta Čovječanstva s Putem Nebesa odgovorni su svi ljudi, a pogotovo učenjaci. A zašto bi svi ostali ljudi slušali vladare i učenjake? Zato što, ako je harmonija Nebesa i Čovječanstva narušena, svijet bi pao u potpuni kaos.

6.3. Put Harmonije

⁴⁶ Postoji zanimljivost vezana uz kineski simbol za kralja (王; pinyin: *wang*). Dong Zhongshu je istaknuo kako bi tri horizontalne crte mogle predstavljati tri sile svijeta, Nebesa, Zemlju i Ljude, dok bi vertikalna, koja povezuje sve tri horizontalne crte, predstavljala ono nešto što povezuje te tri sile.

Kao što smo već pokazali, ne postoji granica između Puta Nebesa i Puta Čovječanstva. Oni djeluju zajedno, jedan za drugoga i jedan na drugoga. Međusobno su povezani i prisutni jedan u drugome. Nemoguće ih je razdvojiti ni na kakav način. Oni djeluju u savršenoj harmoniji.

Zašto je za konfucijanizam toliko bitan pojam harmonije? Istaknula bih sljedeći citat:

„Confucianism took shape in a turbulent time, both as a reaction against disorder, and as a remedy for correcting chaos. Central to Confucian solutions of disorder and conflict is the question of how to rebuild the Grand Unity (*datong*), which is believed to have existed in the ancient Golden Age under the rule of the sage-kings and to have been reclaimed and restored in the time of each generation of the Confucian followers“ (Yao, 2000. str. 170)

Dakle, važnost harmonije u životu proizlazi iz burnoga stanja vremena u kojemu se konfucijanizam razvio. Konfuciju je bio cilj vratiti stanje u državi na ono što je nekada bilo što je on smatrao idealnim.

Kineski simbol za harmoniju je 和 (pinyin: *he*) koji se sastoji od dva djela: prvi (lijevi znakić) simbolizira biljku dok je drugi (desni, izgleda kao kvadratić) usta. Iz ovoga možemo vidjeti da se konfucijansko shvaćanje harmonije primarno veže uz glazbu. Vjerovalo se da glazba reflektira harmoniju te ju stvara dotičući ljudska srca i inspirirajući ih. Glazba je također bila jedan od ključnih elemenata svih rituala te se uvijek smatralo da to dvoje zajedno stvara savršenu harmoniju: „Music unites, while rites differentiate“ (Yao, 2000. str. 171). Također, kombinacija glazbe i rituala imala je i metafizičko značenje: „Music expresses the harmony of the universe, while rituals express the order of the universe“ (Yao, 2000. str. 171).

Harmonija u ljudskom tijelu se očitava u emocijama i unutarnjem stanju čovjeka. Konfucijanisti smatraju da njenom kultivacijom u nama razvijamo najvažniju konfucijansku vrlinu, vrlinu harmonije. I vanjska i unutarnja harmonija jednako su bitne jer kada postignemo unutarnju harmoniju, imamo preduvjete za rad na vanjskoj harmoniji tj. harmoniji u društvu i državi.

Kao najvažnija vrlina, harmonija se očitava u cijelome svijetu i u svim stvarima. No, ipak je najvažnija harmonija ona između Nebesa i ljudi. Ona se može prikazati kroz nekoliko različitih disciplina.

Disciplina	Nebesa	Ljudi
Metafizika	Duhovno ; Forma ; Duh ; Univerzalno	Materijalno ; Materija ; Tijelo ; Partikularno
Religija	Ovaj život ; Božansko ; Nebeski principi	Onaj život (nakon smrti) ; Svjetovno ; Ljudsko ponašanje
Naturalizam	Priroda ; Postojeće ; Prirodno	Ljudi ; Živučće ; Socijalno
Politika	Vladajući ; Mandat	Vladani ; Vlada

Tablica 1. Prikaz pogleda različitih disciplina na harmoniju između Nebesa i ljudi

Osim metafizičkog shvaćanja harmonije u odnosu između Nebesa i ljudi, za konfucijaniste je jako bitna praktična uloga harmonije u socijalnom životu. S velikim prijezirom sukoba, jedan od socijalnih ciljeva konfucijanizma jest njihovo razrješavanje. Vođeni pretpostavkom da je svijet nastao iz suprotnosti, smatraju da iz svih suprotnosti nastaje harmonija:

„Opposition creates tension, and the accumulation of tension will burst into conflict. Conflict will then be reconciled and harmony obtained. In this sense the concept of harmony itself contains conflict and its resolution, and the Confucian Way of Harmony indicates not only the need for adjustment and refinement, but also the need for overcoming tension.“ (Yao, 2000. str. 178.)

No, iako konfucijanisti priznaju da su sukobi neizbježni, ne znači da ih podržavaju. Put Harmonije se upravo time bavi – traženjem rješenja sukoba. Od svih postojećih sukoba u ljudskom svijetu, harmonija se najviše pokušava postići u tri različita međuljudska odnosa. Prvi odnos je odnos sebe i drugih koji se postiže kultivacijom vlastite osobnosti i vrlina. Drugi je odnos obitelj. Harmonija se u obiteljskom odnosu postiže kultivacijom razumijevanja obveza koje imamo jedni prema drugima. Treći je odnos, odnos u vladi između sebičnih želja i vrlina – traži se način da se izbjegnu nasilni sukobi zbog onih prvih i da se uspostavi humana vlada.

Konfucije je smatrao da ako nam je prvi od ovih odnosa harmoničan, da će nam i svi ostali odnosi biti u harmoniji:

„It is believed that when our heart is at peace and our character is harmonious we will naturally have peaceful relations with others, because it is not riches nor powers but virtuous manners that ‘constitute the excellence of neighbourhood.“ (Yao, 2000. str. 179-180)

Isto tako, za svaki neuspjeh u stvaranju odnosa s drugima, Konfucije smatra, da smo sami odgovorni. Ako u jednom trenutku života osjećamo da nemamo harmoničan odnos s nekime moramo sami sebe upitati zašto je to tako. Moramo se koristiti samoprocjenom. Konfucije je to usporedio sa streljaštvom: „When the archer misses the center of the target, he turns around and seeks for the cause of failure within himself“ (Yao, 2000. str. 180). Kasnije, Mencije se veže na ovo Konfucijevo učenje te tvrdi da i kad su drugi loši prema nama, ne smijemo im zlo vratiti zlim. Ne smijemo niti kriviti ikoga – niti tu osobu niti Nebesa:

„One who loves others is constantly loved by them; one who respects others is constantly respected by them. If one is treated in a perverse and unreasonable manner, a person of virtues will still turn round upon himself: ‘I must have been wanting in benevolence; I must have been wanting in propriety . . . I must have been failing to do my utmost [in dealing with them].“ (Mengzi, 4b: 28)⁴⁷

Što se tiče socijalnih odnosa, Konfucije na prvo mjesto stavlja obiteljske odnose. Mencije je jednom rekao da kada bi svi voljeli svoje roditelje i tretirali svoje pretke s poštovanjem, postojao bi mir u svijetu⁴⁸. Obiteljski su odnosi trostruki, postoje odnosi roditelja i djeteta, žene i muža te starijeg i mlađeg brata. Od ova tri, najvažniji je prvi, odnos roditelja i djeteta, jer je to prvi odnos koji dijete nauči kada dođe na svijet. Te, da se vratimo na Mencijevu izreku, ukoliko dijete nauči adekvatno poštivati i voljeti svoje roditelje, imati će potrebne temelje za daljnje razvijanje harmonije u društvu. Ovaj se odnos djeteta prema roditelju često kritizirao kao prestrog. U kasnijem je periodu Carske Kine odnos stvarno bio prestrog, do razine da ukoliko bi otac tražio od sina da umre, sin bi se smatrao *nefilijalnim* ako bi odbio.⁴⁹ No, to nije prizašlo iz konfucijanskih učenja – u samom klasiku, Knjizi o Pobožnosti Djeteta, stoji da kada muškarac postane ocem, ne smije pasti u more nepravednih djela – odnos roditelja i djeteta mora biti obostran. Koliko god dijete mora biti poslušno i voljeti roditelja, toliko i roditelj mora

⁴⁷ Preuzeto iz Yao, 2000. str. 181.

⁴⁸ Usp. Yao, 2000. str. 181.

⁴⁹ Usp. Yao, 2000. str. 182.

poštivati i voljeti dijete. Tek kada je obostran odnos uspostavljen može u obitelji vladati harmonija.

Konfucijanizam kao tradicionalna ideologija koja se razvila u patrijarhalnom društvu smatrao je žene u obitelji manje vrijednima od muškaraca. Konfucije je čak jednom usporedio ženu u kući s moralno inferiornijom osobom. No ipak, konfucijanisti su uvijek poštovali svoje majke i bake. To vidimo iz sljedećeg citata:

„The achievements of many great men were said to come, directly or indirectly, from the virtues of their mothers. Thus behind Confucius stood his mother who supported and educated him to become the greatest sage. The story that the mother of Mengzi moved her home three times for the sake of a better educational environment for her child was known to every family and every schoolchild.“ (Yao, 2000. str. 183-184)

Postojala je podijeljenost poslova u obitelji – muškarca se smatralo osobom koja se bavi vanjskim poslovima dok se žena bavila unutarnjim.

Na isti način na koji je funkcionirala obitelj, prema konfucijanistima, funkcionirala je i država. To je bilo zato što su oni državu smatrali jednom velikom obitelji. U državi, odgovorni za razrješavanje sukoba bili su oni na vrhu – vlada tj. ministri i kralj. Za sve sljedbenike Konfucijeva učenja najveći je cilj bio dobiti posao u politici i baviti se moralnom edukacijom i kultivacijom.

No, sukobi su u državi najčešće izbijali zbog ekonomskih problema – ako su ljudi gladni, naravno da će biti nezadovoljni. Tu su i Konfucije i Mencije rekli da između ekonomske stabilnosti i moralne edukacije prednost uvijek treba dati ekonomskoj stabilnosti. Tek kada su ljudi bili materijalno zadovoljni, mogli su se posvetiti moralnoj edukaciji. Konfucijansko sredstvo za razrješavanje sukoba koji su nastali iz ekonomskih razloga jest pravedna distribucija sredstava te smanjenje razlike u imovini između bogatih i siromašnih.

Zaključno, konfucijanisti su smatrali da harmonija ne bi mogla postojati bez stalne promjene i adaptacije. No, u stvarnosti, Put Harmonije koristio se kako bi se ojačala postojeća hijerarhija u državi, istaknuli strogi ljudski odnosi te kako bi se očuvao *status quo*.⁵⁰

⁵⁰ Usp. Yao, 2000. str. 188.

7. Rituali

7.1. Štovanje predaka

Konfucije je vjerovao kako sudjelovanje u određenim ritualima tijekom života služi kao način ujedinjenja zajednica i osnaživanja veza među ljudima unutar tih zajednica. Kao prvi i najvažniji ritual u cijeloj kineskoj kulturi, koji upravo i vuče korijene iz konfucijanskog učenja jest ritual štovanja predaka. Ovaj ritual ne koriste samo sljedbenici Konfucijeve filozofije već je daleko proširen diljem istočne Azije. Predcima se često prinose hrana i piće kako ne bi ostali gladni i žedni u zagrobnom životu. Neki su kritizirali ovaj ritual zbog toga što tako 'mrtvi vladaju živima'.⁵¹ Osim ovoga rituala, predci su bili centar i ostalih obiteljskih rituala – rituala inicijacije za dječake i djevojčice, rituala braka te konačno i rituala pogreba. Rituali inicijacije su pripremali dječake i djevojčice za brak dok je brak značio dolazak nove osobe u obitelj kako bi štovala pretke. Najstariji, nama dostupni, kineski spisi o štovanju predaka dolaze još iz vremena vladara iz dinastije Shang (1570.-1045.g.pr.Kr.). Iako oduvijek prakticirani, tek ih je Konfucije vidio kao ključne u ostvarivanju jedne od najvažnijih vrlina njegovog učenja *xiao*⁵². *Xiao* je temelj Konfucijevog etičkog sustava. Poučavajući etiku učenicima i ostalim sljedbenicima, Konfucije uvijek ističe neophodnost rituala odnosno, pravila ponašanja u društvu. Konfucijanističkoj etici nije cilj samo oblikovati čovjeka da bude dobar i čistoga srca već se treba znati ponašati poštujući već postojeća pravila pristojnoga ponašanja. Vrlina *xiao* se odnosi na pet različitih relacija u društvu: vladar – podanik, otac – sin, muž – žena, stariji brat – mlađi brat te prijatelj – prijatelj. Što se tiče pete navedene relacije, prijatelj – prijatelj, Konfucije smatra da svaka mlađa osoba mora poštivati prijatelja koji je stariji od nje tj. iako su prijatelji, poštovanje mlađih prema starijima mora postojati. S druge strane, još je jedna bitna relacija za istaknuti relacija vladar – podanik koju Kinezi uspoređuju s relacijom Nebo – Zemlja.

⁵¹ Usp. Ebrey, 2014. str. 3.

⁵² *Xiao* (pinyin) - chn. 孝 eng. filial piety – kineski simbol je zanimljiv jer predstavlja 子 (dijete) koje nosi 士 (učitelj/senior/učenjak).

U ovome slučaju, kao vladar se najčešće spominje *Shangdi*⁵³ kojega se, u vrijeme dinastije Shang (o. 1776. pr. Kr. – o. 1050. pr Kr.) smatralo začetnikom (prvim pretkom) dinastije. Pošto je bio prvi predak, i to predak dinastije, ljudi su ga štovali te eventualno pretvorili u neku vrstu vrhovnog božanstva (kao što na zapadu postoji npr. Zeus). Tijekom dinastije Zhou (o. 1050. pr. Kr. – o. 256. pr. Kr) javlja se naziv *Tian*⁵⁴ koji predstavlja isto, vrhovno božanstvo⁵⁵. Iz ovoga već možemo i zaključiti, da *xiao* nije ograničen isključivo na žive ljude – tu se pojavljuje ritual štovanja predaka⁵⁶.

Slika 5. Hram Neba, Peking, Kina⁵⁷

Iz Konfucijevih Analekata saznajemo:

⁵³ *Shangdi* (pinyin) – chn. 上帝, hrv. (doslovno) iznad car – znači „najviši gospodar“, „nebeski gospodar“ (preuzeto s <https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Shangdi> , stranica posjećena 09. svibnja 2020.).

⁵⁴ *Tian* (pinyin) – chn. 天, hrv. Nebo, eng. *Heaven*.

⁵⁵ Htjela bih spomenuti još jedno zanimljivo kinesko božanstvo koje je najšire štovano. To je Kwan Di, ili možda više poznat kao Guan Yu. Bio je vojni general. Nije poznata njegova godina rođenja no poznato je da je smaknut 219. ili 220. godine za vrijeme raspada dinastije Han ili perioda koji je bolje poznat kao Razdoblje Tri Kraljevstva. Nakon smrti postao je legenda zbog svoje lojalnosti te eventualno i bog rata. On je jedan od najpoznatijih kineskih božanstava te o njemu danas postoje mnoge legende i često se pojavljuje kao lik u povijesnoj fikciji, filmovima i videoigrama. Hram Kwan Di-a se nalazi u gotovo svakome selu u Kini te se njemu obraćaju ljudi sa svakakvim životnim iskustvima. Ima jako prepoznatljiv izgled – uvijek se prikazuje s crvenim licem i dugom crnom bradom jašući velikog crvenog konja te držeći *qiang* – kinesko koplje. Slika: <https://i.pinimg.com/originals/64/f8/5a/64f85a7a314992217154f29d7777e743.jpg> .

⁵⁶

<https://opensiuc.lib.siu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=2050&context=ocj> (stranica posjećena 09. svibnja 2020.).

⁵⁷ Preuzeto s <https://tasc-creationscience.org/article/beginning-shang-di> (stranica posjećena 09. svibnja 2020.).

„Observe what a person has in mind to do when his father is alive, and then observe what he does when his father is dead. If, for three years, he makes no changes to his father's ways, he can be said to be a good son“⁵⁸

Konfucije nam ustvari želi reći da zato što dijete po rođenju ovisi o svojim roditeljima do svoje treće godine života, nakon roditeljeve smrti jednako je toliko dužan mu vratiti, tj. tugovati za njime. Konfucije također smatra da je štovanje predaka jedan od načina na koji se postiže harmonija u društvu.

Za ljude se vjerovalo da, osim smrtnog tijela, sadrže dvije duše, odnosno duhovne esencije: *hun* i *po*⁵⁹. Dok *hun* predstavlja yang energiju, svjetlost, vječnost te je odgovoran za ljudsku inteligenciju, *po* predstavlja yin energiju, tamu, osjetilnost te je odgovoran za ljudsku sposobnost razlučivanja i zaključivanja. *Hun* se nakon smrti uzdiže i postaje ono što se zove *zu*, a *po* ostaje u grobu te postaje *gui*⁶⁰. *Zu* postaje dio Nebeske birokracije⁶¹ a *gui* postaje duh pod zemljom.

Cilj štovanja predaka jest da se po smrti čovjeka *hun* i *po* pravilno razidu i dođu do svojih destinacija. Ako se predci nisu pravilno štovali, riskiralo se da *gui* izađe iz groba, luta i nanosi štete živućim ljudima, te da *zu* napusti svoj nebeski status i zalaganje za živuće ljude u Nebeskoj birokraciji.

U svakoj je kući postojao memorijalni tablet koji je predstavljao pretke te obitelji. Tableti su bili napravljeni od drva i bili su veličine od 20ak cm do 40ak cm. Najbolji i najskuplji su bili napravljeni od mirisnog drva, dok su jeftiniji bili izrađeni od najobičnijeg. Memorijalni tableti koji su se nalazili u dvoranama predaka gdje se cijela obitelj okupljala nekoliko puta godišnje i štovala svoje pretke, kao i tableti u hramovima bili su dakako veći od kućnih memorijalnih tableta. Tablet se sastojao od tri djela od kojih je jedan služio kao postolje. Na njega su uvijek bile ugravirane mitske životinje, najčešće zmaj. S prednje strane od vrha prema dnu pisali su sljedeći podatci: ime vladajuće dinastije, titula (ukoliko ju preminuli ima), njegovo obiteljsko i prvo ime. Često se i pokraj imena pretka pisalo ime sina koji je tablet dao napraviti. Ukoliko je sin podigao tablet za majku, onda bi na tabletu pisalo i njeno djevojačko prezime.

⁵⁸ Preuzeto s <https://www.patheos.com/library/confucianism/ritual-worship-devotion-symbolism/rites-and-ceremonies> (stranica posjećena 5. svibnja 2020.).

⁵⁹ Podjela se prvi puta javlja sredinom 6.st.pr.Kr (Yü, 1978.).

⁶⁰ *Zu* (pinyin) – hrv. predak; *gui* (pinyin) – hrv. duh.

⁶¹ Kineska se Nebeska birokracija sastoji od stotina bogova te tisuća manjih besmrtnih duša i ostalih manjih duhova (eng. spirit) (preuzeto s <http://modern-legends.wikidot.com/celestial-bureaucracy>, stranica posjećena 5. svibnja 2020.).

Žene nisu smjele graditi tablete. Kada su se udale, one su štovalale pretke obitelji od muža, te kada su umrle, njihovi bi se tableti nalazili u kući najstarijeg sina.

Svakog prvog i petnaestog dana u mjesecu pale se svijeće i štapići od tamjana ispred obiteljskih memorijalnih tableta. Dvije svijeće i tri štapića se pale ujutro – štapići ostaju upaljeni dok ne izgore dok se svijeće gase kada se na pola istroše. Uvečer se ponovno pale zajedno sa još tri štapića od tamjana. Za neke druge posebne prilike kao npr. rođendan nekoga od živućih članova obitelji ili u predvečer dvadesetdevetog dana u prvome mjesecu, uz svijeće i štapiće, pretcima se pred memorijalne tablete nudi raznovrsna hrana. Također na razne blagdane i festivale tijekom godine ponavlja se isti postupak. Postoji posebna ceremonija koja se odvija u sedmome mjesecu – osim svijeća i štapića, pali se papirnati namještaj, kuće i odjeća za koje se smatra da su potrebni pretcima u njihovom zagrobnom životu.

Kinezi su se brinuli za svoje preminule tako što su im pridonosili životinjske žrtve – kako im predci ne bi bili gladni. No žrtva se mogla pridonijeti jedino ako je to radio muški nasljednik pretka – otac, unuk, itd. Kako je pridonnošenje životinjskih žrtava bio način brige o svojim preminulima koji si nisu mogli u velikim količinama priuštiti obični ljudi, oni su štovali samo dvije prethodne generacije, dok je vladarska kuća to činila do sedme. Osim te dvije, odnosno tih sedam generacija, uvijek se štovao i „predak osnivač“⁶².

Ritualni su jedni od temelja integracije kineskog društva – po izvođenju rituala ljudi surađuju sa drugima te na taj način se pronalaze u društvenom poretku. Uzimajući ovo u obzir, formiraju se odnosi u društvu i politici koji se uzimaju kao prirodni poredak iz čega se razvija, poznat u kineskoj kulturi, patrijarhat te hijerarhija mrtvih prema živima. Usprkos njihovoj tradiciji dugoj više od 2000 godina, oni se gotovo pa ne mijenjaju – velik je broj kućanstava još i u 19.st. imao vlastite oltare predaka na koje se pridonosilo hranu i piće.⁶³

⁶² Eng. *founding ancestor*.

⁶³ Usp. Ebrey, 2014., str.5.

2050
WORSHIPPING THE ANCESTOR OF THE FAMILY ON HIS MEMORIAL DAY.

Slika 6. Primjer kućnog oltara predaka⁶⁴

7.2. Fu ritual

U prijevodu, „fu“ znači prizivanje duše, što ovaj ritual i jest. Ovo je prvi ritual koji se izvodi nakon što osoba umre – cilj mu je pokušaj prizivanja hun-a natrag u tijelo preminuloga da se ponovno spoji sa po-om kako bi se preminula osoba vratila u život. Osoba je bila proglašena mrtvom tek kada ritual fu ne uspije.

Kada osoba umre, prvi akter u ritualu ili „prizivač“ popne se na centar krova s istočne strane, držeći u rukama odjeću preminuloga. Zatim se okrene prema sjeveru, maše odjećom i govori: „O! Thou (ime preminuloga), come back!“⁶⁵ tri puta. Nakon toga, „prizivač“ baca odjeću preminuloga s krova u ruke druge osobe koja se nalazi na zemlji koja onda tom odjećom prekriva preminuloga. „Prizivač“ se nakon toga spusti s krova zapadnom stranom.

7.3. Ritual zaruka

Sljedeći ritual koji ću opisati jest ritual zaruka. Zaruke su se najčešće odvijale između dvije obitelji koje se nisu poznavale. Ključna osoba u ovome ritualu nije bila ni iz jedne ni iz druge obitelji – to je bio posrednik. Posrednika je predložila strana koja je pokrenula zaruke, a

⁶⁴ Slika preuzeta iz:

<https://opensiuc.lib.siu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=2050&context=ocj> (posjećeno 21. lipnja 2020.).

⁶⁵ Yü, 1987.

bio je odabran u dogovoru između dvije obitelji. Najčešće je zaruke pokretala obitelj budućeg mladoženje te bi se posredniku povjerila karta s imenom obitelji mladoženje te s 8 znakova koji su predstavljali datum njegovoga rođenja. Kada posrednik odabere kandidatkinju za zaruke, njenoj obitelji pruža kartu s podacima mladoženje te obitelj kandidatkinje nosi karte dvoje budućih zaručnika vraču⁶⁶ koji predviđa hoće li taj brak biti povoljan. Ukoliko jest, posrednik dobiva kartu s podacima buduće mlade i nosi ju natrag obitelji koja ga je unajmila. Zatim oni također nose karte budućih zaručnika vraču, te ukoliko i ovaj potvrdi da je brak povoljan, zaruke su odobrene i provedene. Ukoliko se u tri dana nakon ovoga dogodi išta što se smatralo nesretno, kao npr. ako se razbije zdjela, zaruke se odmah prekidaju. Sam čin zaruka nije proveden dok se između zaručnika ne izmijene kartonske karte. Kartonske karte bile su crvene boje te su na sebi imale otisnutog pozlaćenog zmaja ili feniksa, ovisno o tome pripada li karta muškarcu ili ženi. U onoj s pozlaćenim zmajem, pišu podatci o obiteljskom i osobnom imenu zaručnikova oca, vlastito osobno ime, podatci o datumu rođenja i ime posrednika. Druga, s pozlaćenim feniksom, je prazna, te su obje poslane obitelji mlade kako bi se ispunili isti podatci o zaručnici. Obitelji međusobno zadržavaju karte drugoga zaručnika kao dokaz o zarukama.⁶⁷

⁶⁶ Eng. *fortune-teller*.

⁶⁷ Usp. Doolittle, 1865. str 65.

Zaključak

Konfucijanizam je nastao i razvio se u vrlo burnom periodu kineske povijesti. Feudalizam se raspadao, a upravo je on bio temelj tradicije kojoj je Konfucije težio svojim učenjem. Iako je smatrao da je njegovo životno djelo bilo bezuspješno, nije sumnjao u istinitost i pravilnost Puta koji je slijedio. Svoje je učenje Konfucije temeljio na Šest Klasika i njih je koristio kao svete knjige ali i kao udžbenike za svoje učenike. Konfucijanistička tradicija nije uvijek bila prihvaćena u državi – za vrijeme dinastije Qin spaljeni su gotovo svi tekstovi koji su bili pro-konfucijanistički. No, ubrzo nakon toga, na vlast u državi dolazi Rana dinastija Han koja je konfucijanizam proglasila temeljnom državnom ideologijom. Konfucijanizam je pogrešno opisati kao samu religiju ili kao samu političku doktrinu. Konfucijanizam je prvenstveno tradicija koja se primjenjuje na različite društvene discipline. Ključni elementi samoga učenja su tri Puta – Put Nebesa, Put Čovječanstva i Put Harmonije. Dok sva tri postoje kao posebni entiteti, oni ne mogu postojati jedan bez drugoga. Put Nebesa je ono čemu bi svaki čovjek trebao težiti, Put Čovječanstva je ono što mi kao društvo živimo i slijedimo kako bismo dosegli Put Nebesa, a svo to naše djelovanje ne bi bilo moguće bez Puta Harmonije koji nam kaže da cijeli svijet mora težiti harmoniji, te kad svaki čovjek zakorači Putem Čovječanstva i dotakne Put Nebesa u cijelome će svijetu vladati harmonija i mir. Osim teorije, konfucijanizam jako ističe važnost prakse i življenja te filozofije. To se najbolje očitava u ritualima. Konfucije je oduvijek isticao važnost sudjelovanja čovjeka u ritualima. Najrašireniji i najpoznatiji ritual

jest ritual štovanja predaka. Svaka obitelj, bogata ili siromašna, imala je u svojoj kući memorijalni tablet na kojemu je izražavala poštovanje svojim precima.

Literatura:

Buckley Ebrey, P. 2014. *Confucianism and Family Rites in Imperial China*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Chan, W. 1963. *A Source Book In Chinese Philosophy*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Doolittle, J. 1865. *Social Life of the Chinese: With Some Account of the Religious, Governmental, Educational, and Business Customs and Opinions. With Special But Not Exclusive Reference to Fuchchau*. Harvard University: Harper and Brothers.

Fang, T. 2012. *Yin Yang: A new perspective on culture*. *Management and organization Review*, 8(1), 25-50.

Fung Y. 2007. *Povijest kineske filozofije*. Zagreb: Fabula Nova.

Gernet J. 2008. *Drevna Kina*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Jaspers K. 2008. *Ljudi sudbine: Sokrat, Budha, Konfucije, Isus*. Zagreb: AGM.

Taylor R. 1986. *The Way of Heaven: An Introduction to the Confucian Religious Life*. Leiden: E. J. Brill

Veljačić Č. 1978. *Razmeđa azijskih filozofija*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Yao, X. 2000. *An Introduction to Confucianism*. New York: Cambridge University Press

Yü, Y. 1987. "O Soul, Come Back!" A Study in The Changing Conceptions of The Soul and Afterlife in Pre-Buddhist China. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 47(2), 363-395.
doi:10.2307/2719187